

JUDEX SUSPECTUS: РОЗКРИТТЯ ІНФОРМАЦІЇ СУДДЕЮ, ВІДВІД ТА САМОВІДВІД «ДЛЯ УНИКНЕННЯ СУМНІВІВ У НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ»

JUDEX SUSPECTUS: IN-COURT DISCLOSURE OF INFORMATION BY A JUDGE, RECUSAL AND SELF-RECUSAL 'IN ORDER TO AVOID DOUBTS ABOUT IMPARTIALITY'

Пільков К.М., к.ю.н.,
суддя

*Велика Палата Верховного Суду,
старший науковий співробітник відділу приватного права та процесу
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена дослідженню найбільш складної категорії підстав для відводу (самовідводу) – «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді». Автор звертає увагу на проблеми, пов'язані з трактуванням самовідводу судді як права, і доходить висновку, що суддя має юридичний та етичний обов'язок заявити самовідвід у випадку наявності як власного сумніву стосовно здатності неупереджено розглянути справу і ухвалити рішення, так і за наявності обставин, які об'єктивно викликають обґрунтований сумнів у такій його здатності. У статті наведено підходи до розмежування об'єктивного та суб'єктивного критеріїв неупередженості судді у практиці ЄСПЛ та за Бангалорськими принципами і Кодексом суддівської етики. Автор обстоює думку, що закріплена у процесуальному законі підстава «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» охоплює як сумніви судді (суб'єктивний критерій), так і сумнів стороннього спостерігача (об'єктивний критерій). Оцінюючи існування підстав для відводу (самовідводу) за об'єктивним критерієм, суд має застосовувати стандарт обґрунтованого сумніву. Хоча сторона, заявляючи відвід судді, і не є виразником цього обґрунтованого сумніву, однак її міркування мають бути враховані.

Інструмент розкриття суддею інформації про обставину, яка може викликати обґрунтований сумнів у неупередженості судді, на думку автора, не є способом врегулювання конфлікту інтересів. Він дозволяє запитати міркування сторін і одержати можливі заяви про відвід у ситуації, коли суд не вважає, що існують підстави для самовідводу судді, однак певні обставини є істотними настільки, що оцінка їх судом ускладнена. У статті показані випрацювані у судовій практиці механізми розкриття суддею інформації: шляхом повідомлення сторонам у засіданні, шляхом опису обставин у ухвалі про відкриття провадження або шляхом постановлення ухвали про розкриття інформації.

Стаття викладає підходи укладачів настанов з суддівської етики та вирішення питань про відводи у юрисдикційних органах до визначення того, які обставини не можуть за звичайних умов становити підставу для відводу. Автор обґрунтовує тезу про те, що розкриттю підлягає та інформація, яка може дати підставу для обґрунтованого сумніву. Судді мають утриматись від розкриття інформації про обставини, які за процесуальним законом не можуть бути підставою для відводу. Автор дотримується думки, що відвід, заявлений з мотивів незгоди сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окремої думки судді в інших справах, висловленої публічно думки судді щодо того чи іншого юридичного питання, як такий, можливість заявлення якого прямо виключена процесуальним законом, має кваліфікуватись як завідомо безпідставний з реакцією на нього від суду як на зловживання процесуальними правами.

Ключові слова: об'єктивний та суб'єктивний критерії неупередженості, стандарт обґрунтованого сумніву, етичний обов'язок самовідводу, Бангалорські принципи, суддівська етика.

The article focuses on the most complex category of grounds for recusal: 'other circumstances which cast doubt on the impartiality or objectivity of a judge'. The author draws attention to the problems associated with the interpretation of judge's recusal as a right and concludes that a judge has a legal and ethical obligation to recuse himself/herself if he/she has his/her own doubts about the ability to impartially consider a case and render a decision, and if there are circumstances which objectively raise reasonable doubts about such ability. The article presents approaches to distinguishing between the objective and subjective criteria of judicial impartiality in ECtHR case law, the Bangalore Principles, and the Code of Judicial Ethics. The author argues that the ground 'other circumstances which cast doubt on the judge's impartiality or objectivity', as enshrined in procedural law, covers both the judge's own doubts (the subjective criterion) and the doubts of an outside observer (the objective criterion). When assessing the existence of grounds for recusal (self-recusal) under the objective criterion, the court must apply the legitimate doubt standard. While the party requesting the judge's recusal is not the sole source of this doubt, the court should consider their views.

In the author's opinion, a judge disclosing information about a circumstance that may give rise to legitimate doubts about their impartiality cannot be regarded as resolving a conflict of interest. Instead, it enables the parties to be asked for their views and to submit motions for recusal in situations where the court does not believe there are grounds for self-recusal, but where certain circumstances are significant to the extent that it is difficult for the court to assess them. The article demonstrates the mechanisms developed in court practice for the disclosure of information by a judge. These include notifying the parties at the hearing, describing the circumstances in the order to open the proceedings or issuing a separate ruling on the disclosure of information.

The article outlines the approaches of the authors of the guidelines on judicial ethics and recusal in jurisdictional bodies when determining circumstances that cannot normally constitute grounds for recusal. The author substantiates the thesis that only information about circumstances that could reasonably be considered as grounds for recusal should be disclosed. Judges should refrain from disclosing information about circumstances that cannot be the basis for recusal according to procedural law. The author believes that a challenge filed on the grounds of a party disagreeing with a judge's procedural decisions, a judge's decision or a dissenting opinion in other cases, or a judge's publicly expressed opinion on a particular legal issue should be considered deliberately unfounded. The court should treat it as an abuse of procedural rights.

Key words: objective and subjective criteria of impartiality, standard of legitimate doubt, ethical duty of recusal, Bangalore Principles, judicial ethics.

Вступ. Правосуддя має здійснюватися неупередженим суддею і так, щоб ця неупередженість була зримою. З тисяч ухвал про розгляд заяв про відвід судді і про самовідвід, доступних у Єдиному державному реєстрі судових

рішень, видно, наскільки серйозною проблемою іноді є для судді забезпечити втілення цієї простої тези у життя: усунути обґрунтований сумнів у неупередженості, але й не усунути безпідставно від здійснення правосуддя.

Умисне або внаслідок недбалості порушення правил щодо відводу (самовідводу) становить підставу для дисциплінарної відповідальності судді (підпункт «д» пункту 1 частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), і Вища рада правосуддя направила вагому практиці притягнення суддів до відповідальності за цією нормою як у випадках, коли суддя безпідставно усунувся від здійснення правосуддя, так і у випадках, коли сумнів у неупередженості існував, і суддя мав би заявити самовідвід, однак не зробив цього [1, с. 92–93].

Особливу складність у застосуванні становить підстава для відводу (самовідводу), згадана в усіх процесуальних кодексах, коли «є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді». Ця, здавалося б, нескладно сформульована норма охопила собою силу-силенну різноманітних ситуацій і на практиці породила невизначеність для суддів стосовно того, про чий сумнів ідеться у ній і чи має він бути обґрунтований та до якої міри. Чи має суддя юридичний чи етичний обов'язок розкривати інформацію про обставини, які такий сумнів можуть викликати, і яке значення має реакція сторін на розкриття таких обставин, та, власне, якою має бути ця реакція?

Не додає ясності також те, що Кодекс суддівської етики оперує поняттями «право на самовідвід» і «право заявити самовідвід». При цьому правом на самовідвід суддя не повинен зловживати (стаття 15 Кодексу) [2]. Тобто в аспекті суддівської етики самовідвід розглядається ще й як право, хоча процесуальний закон визначає саме випадки, коли суддя підлягає відводу (самовідводу), а не коли суддя має право заявити самовідвід або ж має право на самовідвід.

В таких умовах поширилась практика, коли суддя заявляє про самовідвід «для уникнення сумнівів у неупередженості», однак таку заяву суд при колегіальному розгляді не задовольняє. У цей спосіб суддя розкриває інформацію про обставини, стосовно яких є сумніви, чи не становлять вони підставу для відводу, і таким чином «знімає» з себе підозру, перестає бути «підозрілим суддею» (*judex suspectus*), адже вжив всіх можливих заходів, прямо передбачених процесуальним законом, для того, щоб розкрити інформацію. Однак такий крок породжує більше нових запитань, ніж дає відповідей. Якщо при колегіальному розгляді інструмент самовідводу може бути використаний для розкриття інформації без фактичного відведення судді від розгляду справи, бо колегія просто не задовольнить такий самовідвід, то при одноособовому розгляді суддя щоразу відводить себе від участі. Крім того, навіть при колегіальному розгляді, якщо судді почергово заявляють самовідвід зі схожих підстав, то це означає, що вони підставу для відводу вбачають. Отже видається щонайменше дивним, що у своїй ситуації вони таку підставу вбачають, а коли надходить час вирішувати стосовно схожої заяви колеги – ні. Врешті, аж ніяк не можна визнати прийнятним з етичної точки зору підхід, коли суддя сам впевнений, що підстав для відводу немає, однак все ж заявляє самовідвід для того, щоб зняти з себе тягар *judex suspectus*.

Протягом останніх десяти років на цю проблему наклалась також проблема узгодження норм процесуального закону про відвід (самовідвід) з нормами антикорупційного законодавства про врегулювання конфлікту інтересів. Поняття розкриття інформації про конфлікт інтересів увійшло у процес, хоча у національному процесуальному законі не передбачене.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Інститути відводу та самовідводу судді є предметом багатьох наукових досліджень, а практика притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів за порушення правил відводу (самовідводу) була узагальнена ВРП [1], чого не

можна сказати про феномен розкриття інформації суддею у процесі: він мало досліджений у науковій літературі, а у виданому ВРП Узагальненні практики розгляду дисциплінарних справ щодо суддів розкриття інформації взагалі не згадується.

Нещодавні праці М. Кастрової охоплюють дослідження поняття відводу у процесуальному праві [3] та їх класифікації [4]. Удосконаленню правового регулювання відводу (самовідводу) судді у цивільному судочинстві присвячені дослідження І. Боровської [5], у господарському судочинстві – І. Міщенко [6] та І. Бутирської [7].

Об'єктивному і суб'єктивному критерію неупередженості суду у практиці ЄСПЛ, а також практиці застосування цих критеріїв ВС присвячена ґрунтовна праця Т. Цувіної [8].

Метою статті є дослідження мало опрацьованих аспектів інститутів відводу та самовідводу, а також нового для практики і недослідженого в науці процесуальних галузей права інституту розкриття суддями інформації; з'ясування природи самовідводу у координатах суб'єктивних права та обов'язку; дослідження визначених процесуальним законом підстав для відводу (самовідводу) судді за суб'єктивним та об'єктивним критеріями, як їх трактують Європейський суд з прав людини та укладачі настановних документів з суддівської етики. Стаття також має на меті приділити увагу найбільш складній категорії підстав для відводу (самовідводу) – «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді». У зв'язку з цим потребує дослідження стандарт сумнівів, який при цьому застосовується, та значення думки сторін стосовно існування підстав для відводу (самовідводу).

Виклад основного матеріалу

1. Самовідвід та відвід: право чи етичний та юридичний обов'язок

Складність з вирішенням у практиці багатьох питань, пов'язаних із забезпеченням неупередженого суду, обумовлена вже тим, що відсутнє чітке розуміння у науці процесуального права та судовій практиці природи заяви про відвід і самовідвід судді.

Стаття 15 Кодексу суддівської етики в редакції 2013 року передбачала *право* судді «заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у випадку, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи» [9]. Тобто в аспекті забезпечення суддею професійної етики заявити самовідвід все ж розглядається як право. Водночас останнє речення статті 15 про те, що суддя «заявляє самовідвід від участі в розгляді справи у разі неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення у справі» вже не вказує на право судді, а сформульоване як спонукання. За відсутності конкретики це скоріше додає невизначеності.

Нова редакція Кодексу суддівської етики 2024 року цю невизначеність усуває, прибираючи автономне розуміння самовідводу як права (прибирає автономне розуміння, тобто власний перелік підстав для самовідводу, однак не сам підхід до нього як до права). Натомість, Кодекс повністю покладається на процесуальний закон: «Суддя заявляє самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законом» [2]. Також Кодекс закріпив важливе правило: «У разі виникнення сумнівів у судді щодо його неупередженості у результаті розгляду справи суддя *має право* заявити самовідвід». При цьому Кодекс залишив застереження про те, що суддя не повинен зловживати *правом* на самовідвід.

Однак ані самовідвід, ані те, заявляти судді про нього чи ні, не є суб'єктивним правом судді. Суддя має обов'язок ухвалювати неупереджене рішення. Процесуальний закон також не оперує поняттями «право на самовідвід» або «право заявити самовідвід».

Схильність говорити про відвід як про право може бути пояснена нечіткістю в тому, у яких випадках слід заявити самовідвід, а в яких ні, саме стосовно категорії підстав, об'єднаних процесуальним законом в одну групу – «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості». В нещодавніх наукових дослідженнях це також створює підґрунтя для вживання в контексті самовідводу недоречної термінології. Так, М. Кастрова вважає за можливе позначити такий відвід як некатегоричний (дискреційний) відвід (відвід, рішення про застосування якого залежить від специфічних обставин справи та оцінки суду) [4, с. 63].

Однак стосовно відводу (самовідводу) у судді немає дискреції у традиційному розумінні цього поняття, який позначає можливість вибору між декількома варіантами поведінки, кожен з яких буде законним. У судді немає вибору, задовольнити відвід чи ні, заявити самовідвід чи ні, так, щоб кожен з цих варіантів був законний. Натомість «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості» становлять оціночне поняття. У більш ранніх дослідженнях ми вже звертали увагу на відмінність між поняттями дискреції та оціночних категорій [10, с. 182–183], тому тут лише обмежимося твердженням про те, що така відмінність є і, якщо її врахувати, то можна уникнути описаної вище помилки через недоречне визнання дискреції у цьому питанні, що неодмінно тягне за собою наступну помилку визнання тут також існування у судді права.

Врешті, вдамося до уявного експеримента як складової філософського метода [11], який має застосування також в юридичній науці [12, с. 39]. Змоделюємо ситуацію, у якій самовідвід є правом судді. Якщо самовідвід є правом незалежно від того, з якою саме з перелічених у процесуальному законі підстав його заявити, то виявиться, що навіть в умовах, коли суддя буде стороною у справі, тобто буквально буде суддею у власній справі, він має право, однак не зобов'язаний заявити самовідвід. Цей результат експерименту вказує на неприйнятність такого трактування. Якщо ж виходити з того, що Кодекс суддівської етики, у якому йдеться про право самовідводу, охоплює лише суб'єктивний аспект (випадки, коли саме на переконання судді він не може ухвалити неупереджене рішення), то доведеться визнати, що в одних випадках самовідвід є правом, а в інших – обов'язком, при тому, що процесуальний закон такого розмежування не проводить. Тому складно погодитись з думкою І. Боровської, що «правову сутність заяви судді про самовідвід у цивільному судочинстві можна визначити як *право* судді, що здійснюється з метою реалізації принципу верховенства права зі врахуванням особистих переконань судді, що дають змогу встановити його особисту упередженість у результаті розгляду справи (суб'єктивний критерій), а також переконливих фактів, які викликають сумніви щодо безсторонності судді, які є об'єктивно існуючими та обґрунтованими (об'єктивний критерій), *та як обов'язок* у випадках, чітко визначених у процесуальному законодавстві України (п. 1–4 ч. 1, ч. 2, 3 ст. 36, ст. 37 ЦПК України), що не потребують додаткового обґрунтування шляхом встановлення інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» [5, с. 123].

Натомість, якщо прийняти, що у випадках, коли як про підставу для самовідводу йдеться про «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості судді», питання про те, заявляти самовідвід чи ні, є не предметом дискреції судді, а є сферою оціночних категорій, то стає зрозумілим, що заявлення самовідводу не є реалізацією права.

В інших юрисдикційних органах, з якими доречно проводити паралелі у цьому питанні, ситуація схожа.

Так, самовідвід не є правом судді в Європейському суді з прав людини. Ані Регламент Суду [13], ані видані ним Резолюція стосовно суддівської етики [14] та окремо Настанови стосовно практики самовідводу [15] не визначають самовідвід як право. Настанови окремо зауважують

на тому, що брати чи не брати участь у розгляді справ принципово не є предметом розсуду судді, це є питання обов'язку (§ 7 Настанов).

Також в міжнародному арбітражі, наскільки допустимо тут порівнювати цей механізм вирішення суперечок з національним судочинством, арбітр має юридичний та етичний (репутаційний) обов'язок неупереджено розглянути справу і ухвалити рішення, яке може бути звернене до виконання. Дійсно, арбітр може відмовитись розглядати справу, навіть з мотивів, які сторонньому спостерігачу можуть видатись таким, що не виправдовують відмову, і це не матиме тих наслідків, які можуть наставати для судді у вигляді притягнення до дисциплінарної відповідальності за безпідставний самовідвід. Однак такий арбітр матиме втрати як репутаційного характеру, так і ті, що подібні до втрат судді: звичайно, втрату гонорару арбітра у нерозглянутій справі і можливе виключення з рекомендованого списку арбітрів інституційного арбітражу як продовження репутаційних втрат (інституція може «позбутися» арбітра, який схильний безпідставно відмовлятися від справ). Самовідвід є етичним та юридичним обов'язком арбітра, як це визначено у черговій редакції 2024 року авторитетних Настанов стосовно конфлікту інтересів у міжнародному арбітражі Міжнародної асоціації юристів (Частина I: Загальні стандарти стосовно неупередженості, незалежності та розкриття інформації, Стандарт 2) [16].

Коли ж йдеться про право відводу у національних судових процесах (як це право поіменоване у назві статті 220 ЦПК, 202 КАС), мова йде про право заявляти відводи (як воно далі викладене у цих статтях), а не власне про право відвести суддю, якому б кореспондував обов'язок судді такий відвід задовільнити.

Хоча заявити відвід є правом сторони, однак здійснюється це право в аспекті публічних засад процесу. На відміну від приватних засад, на поєднання яких з публічними у цивільному процесі вказує Ю. Притика, для публічних засад не характерна диспозитивність [17, с. 12]. Обов'язок забезпечити розгляд справи та ухвалення рішення неупередженим судом є *ex officio* обов'язком судді, який впливає із завдання судочинства здійснити неупереджений розгляд і вирішення справи (неупереджений судовий розгляд як завдання кримінального провадження). Сторона може лише добросовісно сприяти виконанню цього обов'язку і вчасно вказати на обставини, які, на її думку, становлять підставу для відводу. Те, що сторона робить це у заяві про відвід, не свідчить про те, що у неї є право відвести суддю або погодитись на розгляд справи суддею, стосовно якого є обґрунтований сумнів щодо неупередженості. Неупереджений розгляд є завданням судочинства, яке хоча й покладено на суд, однак учасники судового процесу також зобов'язані керуватись ним, про що в окремих випадках прямо говорить процесуальний закон (стаття 2(2) ЦПК, стаття 2(2) ГПК). Відсутність вчасної заяви сторони про відвід судді означає не те, що сторона погодилась, щоб справу слухав упереджений суддя, і що така згода для суду має зобов'язуюче значення, а лише те, що стосовно певної обставини, оцінка якої є неоднозначною на предмет того, чи породжує вона обґрунтований сумнів у неупередженості судді, сторона не висловила, і суд, який сам не вважав, що підстава для сумніву є, до цього питання більше не повертається. Далі у цьому дослідженні ми ще повернемося до питання значення заяв і оцінок сумніву стороною. Зараз же детальніше розглянемо вже згадане розмежування ситуацій, коли суддя сам відчуває сумнів у власній неупередженості і коли у стороннього спостерігача може скластись обґрунтований сумнів у неупередженості судді.

II. Об'єктивний та суб'єктивний критерій неупередженості

Розглянемо такі аспекти упередженості:

1. У судді склалося реальне упереджене ставлення до якоїсь зі сторін або судді з його власних джерел стали

відомі певні докази чи факти стосовно справи, яка розглядається (§ 2.5.1 Бангалорських принципів);

2. Суддя *діє* так, що у стороннього спостерігача може скластись враження, ніби має місце те, що описано вище в пункту 1;

3. Створені умови, які породжують сумнів, що суддя в них в принципі *може бути* неупереджений (суддя має рдинний зв'язок зі стороною, має матеріальний інтерес у результаті тощо).

З цих трьох аспектів перший стосується свідомості судді і є у вузькому розумінні **суб'єктивним**. Якщо його й здатен хтось оцінити, то тільки суддя («...неможливо точно дізнатися, про що саме думає суддя...», як слухаючі відзначають автори Коментарів до Бангалорських принципів у § 83 (далі – Коментарі) [18]), та й то не завжди, адже упередженість може бути неусвідомленою (§ 84 Коментарів). Укладачі Коментарів називають цей аспект також фактичною упередженістю.

Два наступних аспекти стосуються або умов, в яких упередженість цілком очікувано може проявитись (пункт 3 нашого переліку вище), або поведінки судді, яка може свідчити про упередженість (пункт 2). Тобто обидва вони є доступними для оцінки стороннього спостерігача і в цьому значенні є **об'єктивними**.

2.1. Бангалорські принципи. Бангалорські принципи регулюють поведінку судді, тому закономірно зосереджені на самовідводі, а не на розгляді відводу, про який заявила сторона. Тому й виокремити у Бангалорських принципах суб'єктивний і об'єктивний виміри неупередженості видається простіше, і при цьому таке позначення не суперечить звичайному розумінню того, що таке суб'єктивне і об'єктивне, а також відповідатиме наведеному нами вище розмежуванню. Адже в його основу покладена свідомість судді, щодо стану якої суб'єктивна оцінка можлива і має значення від самого лише судді, а об'єктивна оцінка сторонньою особою можлива лише стосовно зовнішніх проявів (поведінки судді) або умов, в яких суддя діє.

Відповідно до § 2.5 Бангалорських принципів суддя має заявити самовідвід від участі в розгляді справи в тому випадку, якщо для нього або неї не є можливим винесення неупередженого рішення у справі (*суб'єктивний критерій*), або в тому випадку, коли у розумного спостерігача могли б виникнути сумніви в неупередженості судді (*об'єктивний критерій*).

Суб'єктивний критерій за цим положенням Бангалорських принципів визначається саме з позиції судді, а об'єктивний – за тим, як певна поведінка судді чи інша обставина (умови, в яких суддя здійснює розгляд) може бути сприйнята стороннім спостерігачем.

2.2. Об'єктивний та суб'єктивний критерії у практиці ЄСПЛ. Європейський суд з прав людини, наголошуючи на значенні забезпечення розгляду справ неупередженим судом в контексті гарантії статті 6 Конвенції, сам у своїх рішеннях також розглядає неупередженість суду за об'єктивним та суб'єктивним критеріями. Щоправда він, на відміну від авторів Бангалорських принципів, має справу не з етичним обов'язком судді забезпечити неупереджений розгляд справи і в необхідних випадках заявити собі самовідвід, а з гарантіями неупередженого суду загалом.

Прийняте в практиці ЄСПЛ розмежування об'єктивного і суб'єктивного критеріїв не однаково у позиціях самого Суду і не відповідає доволі простому погляду на цю проблему, яка запропонована вище і яку автор виводить з Бангалорських принципів.

ЄСПЛ визнає, що «між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю не існує беззаперечного розмежування», хоча робить це визнання саме перед тією позицією, в якій, як раз, таке розмежування можливе і яке здійснене на засадах, описаних нами вище і у Бангалорських принципах: «оскільки поведінка судді не тільки може викликати

об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) (§ 119 рішення у справі «Кіпріану проти Кіпру») [19]. Тобто саме в цьому рішенні і в наступних рішеннях, де ця позиція відтворюється, ЄСПЛ охопив суб'єктивним критерієм переконання судді (психічний феномен, недосяжний для безпосереднього сприйняття стороннім спостерігачем), а об'єктивним – поведінку судді (в якій для стороннього спостерігача можуть виявлятися переконання і яку таким чином можна оцінити на предмет того, чи не викликає вона об'єктивні побоювання щодо упередженості).

Саме при такому погляді на розмежування суб'єктивного та об'єктивного критеріїв, досить легко можна погодитись з іншою тезою ЄСПЛ у цьому ж рішенні про те, що «хоча у деяких випадках докази для спростування презумпції [суб'єктивної безсторонності судді – *К.П.*] отримати складно, слід пам'ятати, що додаткову важливу гарантію надасть вимога об'єктивної безсторонності». Автори Коментарів до Бангалорських принципів ще більш реалістично дивляться на проблему доказів на спростування суб'єктивної безсторонності, відзначаючи, що їх одержати неможливо, оскільки, «неможливо точно дізнатися, про що саме думає суддя», та й «закон не дозволяє допитувати суддю щодо стороннього впливу на його позицію» (§ 83 Коментарів).

В інших своїх тлумаченнях об'єктивного і суб'єктивного критеріїв ЄСПЛ вже дещо інакше підійшов до цього розмежування: суб'єктивним критерієм охоплені вже не тільки переконання, а й поведінка судді, а об'єктивний критерій більше сфокусований на умовах, у яких здійснюється правосуддя і які повинні вселяти довіру у те, що суддя в таких умовах об'єктивно може бути неупередженим.

Т. Цувіна підсумувала цей підхід до розмежування так: а) суб'єктивна неупередженість оцінюється з урахуванням особистих переконань, уподобань і поведінки конкретного судді; б) об'єктивна неупередженість перевіряється шляхом встановлення того, чи забезпечив сам суд, а також конкретний склад суду в справі, незалежно від поведінки будь-кого з його членів, достатні гарантії для виключення будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо неупередженості суду [8, с. 49].

Схожим чином Верховний Суд, коли детально аналізував підстави для відводу за суб'єктивним критерієм, зазначав, що суб'єктивний критерій вимагає оцінки реальних дій окремого судді під час розгляду конкретної справи і лише після встановлення фактів у поведінці судді, які можна кваліфікувати як прояв упередженості, можливо поставити під сумнів його безсторонність [20].

2.3. Кодекс суддівської етики. Суто на суб'єктивному критерії (у координатах Бангалорських принципів) зосереджений Кодекс суддівської етики. Стаття 15 Кодексу в редакції 2013 року передбачала право судді «заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у випадку, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи» [9]. Цей автономний виклад суб'єктивного критерія, як бачимо, охоплює не тільки аспект ставлення до учасників, а й знання про факти справи з власних джерел, а не із заяв сторін, тобто з матеріалів справи. Судді не можуть бути відомі з власних джерел, а не із заяв сторін у справі, фати, які становлять *res gestae* (обставини справи, які не є загальновідомими фактами), інакше суддя одночасно є свідком таких обставин і може вважатись упередженим.

Як бачимо, у наведених положеннях немає місця для об'єктивного критерію, тобто для сумніву стороннього спостерігача. Останнє речення статті 15 про те, що

суддя «заявляє самовідвід від участі в розгляді справи у разі неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення у справі» також стосується суто суб'єктивного аспекту, адже не йдеться про сумніви стороннього спостерігача у здатності ухвалити об'єктивне рішення.

Нова редакція Кодексу 2024 року, як ми вже відзначали раніше, прибирає автономне розуміння підстав для самовідводу і відсилає до процесуального закону: «Суддя заявляє самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законом» [2]. Окремо Кодекс закріплює важливе правило, вказуючи на те, що воно має застосування саме до суб'єктивного виміру: «У разі виникнення сумнівів у судді щодо його неупередженості у результаті розгляду справи суддя має право заявити самовідвід». Тобто Кодекс допускає наявність у судді сумніву стосовно власної неупередженості. Це значно більшою мірою відповідає підходу, який закріплений у Коментарях до Бангалорських принципів стосовно того, що суддя не завжди здатен з упевненістю рефлексувати стосовно власних упереджень, як і сучасним психологічним знанням про упередження. Кодекс таким чином знизив стандарт цієї рефлексії для судді до рівня сумніву. Це положення Кодексу також важливо відзначити, оскільки далі ми перейдемо до аналізу положень процесуального закону про відстави для відводу (самовідводу), у якому на окрему вагу заслуговуватиме суб'єкт, сумнів якого в неупередженості має значення.

III. Підстави для відводу (самовідводу) у процесуальному законі за об'єктивним та суб'єктивним критерієм

Процесуальний закон (статті 35, 36 ГПК, 36, 37 ЦПК, 36, 37 КАС та 75, 76 КПК) однаково визначає обставини, за яких суддя підлягає відводу (самовідводу):

- 1) родинні зв'язки;
- 2) участь у справі з іншим статусом;
- 3) заінтересованість у результаті розгляду справи;
- 4) порушення порядку визначення судді для розгляду справи;
- 5) повторна участь у розгляді;
- 6) інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді.

Групи обставин 1–5 у переліку вище становлять підставу для відводу (самовідводу) за об'єктивними критерієм (як в координатах Бангалорських принципів, так і за підходом, який застосовує ЄСПЛ). Ці обставини вказують на існування умов, у яких розумний спостерігач може мати сумнів у неупередженості судді. Суб'єктивний критерій, як він відображений у Бангалорських принципах (тобто власна оцінка суддею своєї здатності ухвалити неупереджене рішення) або за практикою ЄСПЛ (чи демонструє суддя своєю поведінкою упередженість) тут до уваги не береться. Іншими словами, за наявності умов у пунктах 1–5 рефлексія судді значення не має, як і його поведінка у процесі. Цілком можлива ситуація, за якої суддя може виявити здатність у будь-якій з перелічених у пунктах 1–5 ситуацій ухвалити неупереджене рішення (відкинувши значення родинних зв'язків, власний інтерес у результаті тощо). Однак істотність цих факторів настільки вагома, на думку законодавця, що перевіряти здатність судді ухвалити неупереджене рішення він не вважає за доцільне і одразу неспростовно презюмує протилежне – в таких умовах на неупередженість годі сподіватись. Вже сама наявність перелічених вище обставин є достатньою для того, аби у стороннього спостерігача був обґрунтований сумнів у неупередженості судді. Покладати на сторону тягар доведення того, що суддя в цих умовах справді діє упереджено, було б нерозумно, на що звернули увагу також автори Коментарів до Бангалорських принципів у §§ 84, 85 [18, с. 81].

Саме тому наявність обставин з будь-якої з груп 1–5 за процесуальним законом звільняє заявника від обов'язку

подання інших доказів упередженості судді для цілей відводу (стаття 38(4) ГПК, 39(4) ЦПК, 39(4) КАС). Заявнику немає необхідності обґрунтовувати сумнів стосовно неупередженості судді за суб'єктивним критерієм (у координатах ЄСПЛ), тобто вказувати на упереджену поведінку судді. Більше того, в описаних вище ситуаціях суддя мав би бути відведений на найбільш ранній стадії, тобто ще до того, коли матимуть місце якісь його чи її дії, які можна було б оцінити за суб'єктивним критерієм ЄСПЛ.

Закономірно самовідвід з цих підстав (1–5 у переліку вище) також не вимагає від судді обґрунтування за суб'єктивним критерієм (вже за мірилом Бангалорських принципів і Кодексу суддівської етики). Не має значення те, здатен чи не здатен суддя в таких умовах ухвалити неупереджене рішення. Довіра до такого рішення буде підірвана через недотримання об'єктивного критерія.

Шоста ж група обставин («інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді») є найбільш складною. Вона охоплює всі інші обставини, які виключають участь судді у розгляді справи через дефект неупередженості як за об'єктивним, так і за суб'єктивним критеріями (за мірилом як практики ЄСПЛ, так і Бангалорських принципів).

Суб'єктом сумніву, про який йдеться у цьому положенні процесуального закону, є як сторонній спостерігач (тоді мова йде про об'єктивний критерій за Бангалорськими принципами), так і сам суддя (тоді мова йде про суб'єктивний критерій за Бангалорськими принципами і за Кодексом суддівської етики, який, як ми раніше відзначали, прямо передбачає можливість заявити самовідвід «у разі виникнення сумнівів у судді щодо його неупередженості...»).

Однак, попри те, що положення процесуального закону про самовідвід, коли «є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості», покриває суб'єктивний критерій за Бангалорськими принципами, рідкісними є випадки обґрунтування самовідводу суддями посиланням на нього, тобто з посиланням на власний сумнів судді.

Наприклад, як свідчить аналіз ухвал про задоволення заяв про самовідвід судді у ЄДРСР, наявність дружніх стосунків судді з якоюсь із сторін є поширеною обставиною, на яку судді посилаються у заявах про самовідвід. Однак обґрунтування цих заяв часто містять посилання не на визнання власної нездатності ухвалити неупереджене рішення (можливість, яку Бангалорські принципи прямо передбачають, або на власний сумнів судді у здатності бути неупередженим у такій ситуації, що передбачено у Кодексі суддівської етики). Натомість, вони містять твердження про необхідність усунення будь-якого такого сумніву у сторонніх спостерігачів. Тобто суддя фактично стверджує про власну здатність неупереджено розглянути справу (відкидає суб'єктивний критерій), однак самостійно застосовує об'єктивний критерій (у координатах Бангалорських принципів). Це змушує або захоплюватись суддями, які здатні до неупередженого судження навіть в обставинах, у яких така здатність була б під обґрунтованим сумнівом, або ж це змушує визнати, що судді у багатьох випадках не бажають вказувати на власні сумніви, ніби це є проявом недостатньої професійності, а воліють оцінити ситуацію з погляду стороннього спостерігача. Однак, ставши у позицію стороннього спостерігача, важливо пам'ятати про те, який саме рівень сумніву складає підставу для відводу чи самовідводу.

IV. Стандарт обґрунтованого сумніву

Тезу про те, що мета самовідводу – запобігти будь-яким сумнівам щодо безсторонності судді, можна знайти в судових рішеннях [21], юридичній літературі. Вочевидь йдеться не про буквально будь-який, навіть безпідставний, сумнів, а про той, який має певне підґрунтя, який можна раціонально пояснити, обґрунтований.

А. Бойко підкреслює, що відвід (самовідвід) має бути вмотивованим, тобто містити вказівку на відповідні обста-

вини, докази тощо, які підтверджують обґрунтований сумнів у можливій безсторонності судді [22, с. 143]. Власне з цієї тези можна вивести стандарт «обґрунтований сумнів», необхідний і достатній для відводу (самовідводу).

Укладачі Коментарів до Бангалорських принципів також наводять низку формулювань на позначення цього стандарту, гуртуючи їх всі під одним позначенням, яке найбільш повно відображає цю категорію – обґрунтована підозра в упередженості (§ 81 Коментарів) [18, с. 79].

Попри те, що рішення ЄСПЛ разом з Бангалорськими принципами складають два стовпи, на яких стоїть вітчизняна практика забезпечення неупередженості суду, перенесення позицій ЄСПЛ з цього питання у вітчизняну практику відбулось з неточностями, на які слід звернути увагу, поки вони не потягли серйозних наслідків у вигляді формування концептуально помилкових підходів.

Рішення ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» переноситься судами з одного судового рішення в інше за його офіційним перекладом, який однак містить істотні помилки. Так, в офіційному перекладі у § 49 рішення йдеться не про, те що відповідно до об'єктивного критерія визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад «відсутність будь-яких сумнівів у його безсторонності» [23]. Оригінальний текст вказує на «any *legitimate doubt*» (будь-який *обґрунтований сумнів*) [24]. Прикметник *legitimate* має декілька перекладів, серед яких також «обґрунтований», «серйозний», окрім найбільш очевидного «законний» [25, с. 609], який також часто можна побачити у перекладах цієї усталеної у практиці ЄСПЛ сентенції (наприклад переклад рішення ЄСПЛ у справі «Шкрля проти Хорватії» (№ 32953/13), як вона наведена у М. Кастрової: «будь-який суддя, стосовно якого є законні підстави сумніватися в його неупередженості, повинен бути відведеним» [4, с. 64]). У будь-якому випадку, якщо спиратись на оригінальні тексти рішень ЄСПЛ стосовно об'єктивного критерія неупередженості суду, то можна пересвідчитись, що він послідовно застосовував саме стандарт обґрунтованого сумніву.

Також у багатьох рішеннях, які стосуються проблеми неупередженого суду, ЄСПЛ також звертає увагу на те, що сприймає правила про відвід у національному законодавстві як прояв турботи законодавця стосовно того, аби усунути розумні сумніви («*reasonable doubts*») щодо неупередженості судді або суду (§ 41 рішення у справі «Тесля проти України» [26], § 24 рішення у справі «Романова проти України» (офіційний український переклад) [27]).

Отже, ЄСПЛ не знижував стандарт доведення з рівня «обґрунтований сумнів» до рівня «будь-який сумнів», як на те помилково орієнтує офіційний переклад рішення у справі «Білуха проти України». Це істотна деталь, і через те, що вона не одержала серйозного до себе ставлення, у питанні обґрунтування підстав для відводу, рівень сумніву «сповз» до «будь-якого».

ЄСПЛ не оперує ані невинуватим низьким стандартом «будь-якого сумніву», ані оманливим «законні підстави сумніватися», який може помилково зорієнтувати на те, що необхідною умовою для сумніву є те, що в законі має бути передбачена для нього підстава.

Окрім того, що ЄСПЛ не знижував стандарт до «будь-якого сумніву», він залишався послідовним і в тому, що не підвищував його також. Є рішення, у яких він відзначав, що «у контексті об'єктивного критерію у цій справі окремо від поведінки суддів слід визначити, чи існували *переконливі факти*, які могли б викликати сумніви щодо їхньої безсторонності» (§ 31 рішення у справі «Газета Україна-Центр проти України» [28]). Категорія переконливих фактів тут не тотожна стандарту переконливих доказів (*clear and convincing evidence*) [29, с. 24], який є досить високим у порівнянні з обґрунтованим сумнівом, і не означає посилення ЄСПЛ на цей стандарт. Адже, навіть поси-

лаючись на «переконливі факти», ЄСПЛ пояснює свій підхід: «Це означає, що при вирішенні того, чи є у цій справі *обґрунтовані причини побоюватися*, що певний суддя був неупередженим, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати такі *побоювання об'єктивно обґрунтованими*» (§ 31 зазначеного рішення ЄСПЛ).

В окремих рішеннях ВРП підкреслювала призначення відводу: «правова природа відводу передбачає забезпечення найважливіших гарантій здійснення правосуддя неупередженим та справедливим судом, ліквідацію *найменшої підозри* у заінтересованості судді в результатах розгляду справи, навіть якщо такої заінтересованості немає, оскільки в такому разі головним є публічний інтерес» [30]. Однак навряд чи можна стверджувати, що, зазначивши про «найменшу підозру у заінтересованості судді», ВРП тим самим знизилася стандарт доведення у порівнянні з тим, який визначений у процесуальному законі і який виводиться з Бангалорських принципів та практики ЄСПЛ, оскільки у процитованому вище рішенні увага ВРП була зосереджена на зволіканні суддею з розглядом відводу, а не на його підставах.

Очікувано, що процесуальне законодавство не може надати перелік обставин, які можуть породити обґрунтований сумнів у неупередженості судді, настільки різноманітними можуть бути ці обставини.

Водночас, процесуальний закон вказує на обставини, які самі по собі не можуть бути підставою для відводу (стаття 35(4) ГПК, стаття 36(4) ЦПК, стаття 36(4) КАС): незгода сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окрема думка судді в інших справах, висловлена публічно думка судді щодо того чи іншого юридичного питання не може бути підставою для відводу.

З огляду на це заява про відвід лише з цих підстав має бути кваліфікована як завідомо безпідставний відвід, адже закон прямо виключає їх, і сторона вважається обізнаною з цим, однак все ж заявляє відвід. На таку заяву про відвід має бути й відповідна реакція суду як на зловживання процесуальними правами: залишення (повернення) заяви без розгляду та застосування заходу запобігання зловживання процесуальними правами.

У питанні, які інші обставини, як правило, не розглядаються як підстава для обґрунтованого сумніву у неупередженості судді, певні орієнтири також напрацьовані. Так, Коментарі до Бангалорських принципів відзначає у § 89, що віросповідання, етнічне чи національне походження, стать, вік, класова приналежність, майновий стан чи сексуальна орієнтація судді зазвичай як такі не можуть слугувати підставою для його відводу [18, с. 83].

Чудовим практичним орієнтиром, який *mutatis mutandis* може бути пристосований для потреб національного судочинства, є вже згадані раніше Настанови стосовно конфлікту інтересів у міжнародному арбітражі Міжнародної асоціації юристів, авторитетний документ, який з 2004 року витримав видання вже третьої редакції у 2024 році. Серед іншого, він містить так звані списки – червоний, оранжевий та зелений – орієнтовні ситуації, у яких від арбітра очікується самовідвід, може бути заявлено відвід, а також ситуації, у яких за звичайних умов вважається, що конфлікт інтересів відсутній.

Так до зеленого списку належить випадок, коли арбітр раніше висловлював правову позицію (наприклад, у статті в юридичному журналі або на публічній лекції) щодо питання, яке також виникає в арбітражі (але ця думка не стосується конкретно даної справи) (§ 4.1.1 частини II Настанов). Цей випадок, варто відзначити, виключений з підстав для відводу також національним процесуальним законом.

Ситуації, коли арбітр має стосунки з іншим арбітром або з адвокатом однієї зі сторін через членство в одній професійній асоціації, громадській або благодійній орга-

нізації, або через соціальну мережу (§ 4.3.1 частини II Настанов), та коли арбітр був доповідачем, модератором або організатором однієї або декількох конференцій, або брав участь у семінарах чи робочих групах професійної, соціальної або благодійної організації разом з іншим арбітром або радником сторін (§ 4.3.4 частини II Настанов), також у зеленому списку.

Зрозуміло, що ці ситуації тут наведені відокремлено, а в житті вони можуть бути обтяжені також іншими обставинами і загалом становити ситуацію доволі складну для оцінки. Попри те, що така оцінка є, як ми вже вище відзначали, *ex officio* обов'язком суду, думка учасників стосовно того, чи породжує певна обставина обґрунтований сумнів у неупередженості судді, має значення, про що вестимемо мову далі.

V. Думка сторін стосовно існування обґрунтованого сумніву у неупередженості судді

Коли суд запитує думку сторін стосовно того, чи є підстава для відводу (самовідводу), то не йдеться про запит їх згоди на те, щоб суддя в умовах сумніву у його здатності до неупередженого розгляду справи все ж не був відведений. На тому, що згода сторін у цьому питанні не має значення, зауважував як ЄСПЛ («...позиція зацікавленої сторони є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є наявність обґрунтованості сумніву в неупередженості суду» (§ 44 рішення у справі «Ветштайн проти Швейцарії» [31] та інші рішення), так і укладачі Коментарів до Бангалорських принципів (§ 79) [18, с. 79].

Укладачі Коментарів пояснюють свій підхід: «Звертаючись до сторін з проханням надати свої міркування, судді слід підкреслити, що він/вона просить у них чи їхніх адвокатів не згоди, а допомоги у вирішенні питання щодо того, чи існують спірні підстави для самовідводу і чи застосовується принцип необхідності за таких обставин. У разі наявності реальних причин для сумнівів ці сумніви зазвичай вирішуються на користь відводу судді» (§ 80 Коментарів) [18, с. 79]. Здійснення розгляду справи неупередженим судом є, як ми відзначали вище, однією з публічних засад у кожному з процесів. Засади диспозитивності на неї не поширюються, тому згода сторін у цьому питанні не має значення, у зв'язку з чим складно погодитись із висловленим авторами Коментаря до Кодексу суддівської етики 2016 року думкою, що суддя, який має (або створює враження такого, що має) конфлікт інтересів, але вважає, що може розглядати справу неупереджено, може брати участь в провадженні у разі згоди сторін [32, с. 110].

Думку сторін суд може почути, розглядаючи у судовому засіданні заяву судді про самовідвід, у випадку заявлення стороною відводу, а також, як свідчить практика судів різних інстанцій протягом останніх декількох років, у випадках розкриття суддями інформації про обставини, які на думку судді, можуть викликати сумнів у неупередженості судді. Останньому випадку далі слід приділити увагу окремо, оскільки він прямо не передбачений процесуальним законом, однак пов'язана з ним практика судів є доволі розвиненою.

VI. Практика розкриття інформації

Так зване розкриття інформації стало відповіддю судової практики на необхідність узгодити положення судово-суддівського, антикорупційного та процесуального законодавства. Антикорупційне законодавство впроваджує поняття конфлікту інтересів та механізми його врегулювання. Закон України «Про судову систему і статус суддів» передбачає, що Рада суддів України здійснює контроль за додержанням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів та приймає рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у їх діяльності (у разі якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом) (пункт 6 частини восьмої статті 133 Закону). При цьому неповідомлення або несво-

часне повідомлення Ради суддів України про реальний чи потенційний конфлікт інтересів судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом) є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

Для створення механізму реалізації цих положень судово-суддівського закону Рада суддів України у 2016 році затвердила Порядок здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання (далі – Порядок) [33]. Стаття 3(2) Порядку передбачає, що Рада здійснює контроль за дотриманням законодавства про конфлікт інтересів у діяльності суб'єктів конфлікту інтересів, а також приймає рішення про врегулювання конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (якщо конфлікт не було врегульовано самостійно або в порядку, передбаченому процесуальним законодавством).

Залишило поза межами цього дослідження те, як співвідноситься формулювання у судово-суддівському законі про повноваження Ради «у разі якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом», з тим, що міститься у наведеній вище нормі статті 3(2) Порядку («якщо конфлікт не було врегульовано самостійно або в порядку, передбаченому процесуальним законодавством»). Для цілей дослідження важливо відзначити практичну цінність Порядку, який дозволив знайти вихід із ситуації, адже процесуальний закон не оперує категорією «конфлікт інтересів», хоча судово-суддівський закон передбачає можливість існування випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом. Рада суддів України перекинула «містки» між антикорупційним, судово-суддівським і процесуальним законами.

У статті 15(1) Порядку Рада серед заходів самостійного врегулювання конфлікту інтересів суддею назвала самовідвід в порядку, передбаченому процесуальним законодавством (пункт 1) та розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами йому не було заявлено відвід (пункт 2).

Можливо, через недоліки нормотворчої техніки, внаслідок яких розкриття інформації про конфлікт інтересів слід було вважати заходом з самостійного врегулювання цього конфлікту за умови відсутності відводу, Рада суддів згодом надала роз'яснення, яке однозначніше і простіше описало закладений нею підхід: «при виникненні конфлікту інтересів ... під час судових проваджень у кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських справах, або під час розгляду матеріалів про адміністративні правопорушення способами врегулювання конфлікту інтересів є: розкриття суддею інформації про конфлікт інтересів, відвід і самовідвід. У випадку, коли за наслідками розкриття інформації відвід не заявлено – конфлікт інтересів вважається врегульованим» [34].

Згодом у виданому Радою суддів України у 2018 році посібнику його автори виклали дещо суперечливі настанови. З одного боку там наголошено, що конфлікт інтересів, який може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом, завжди є реальним конфліктом інтересів [35, с. 12]. Однак при цьому вони повторили раніше висловлену Радою тезу про те, що до способів врегулювання цього конфлікту інтересів належать: 1) самовідвід та відвід в порядку, передбаченому процесуальним законодавством; 2) розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами йому не було заявлено відвід [35, с. 13]. Ці тези видаються непослідовними. Якщо конфлікт інтересів, який може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом, завжди є реальним конфліктом інтересів, то це означає що мова

йде про ситуацію, прямо передбачену у процесуальному законі: суддя прямо чи опосередковано заінтересований у результаті розгляду справи (стаття 35(1)(3) ГПК, стаття 36(1)(3) ЦПК, стаття 36(1)(2) КАС, стаття 75(1)(3) КПК). Це є підставою для відводу (самовідводу). Розкриття інформації про реальний конфлікт інтересів не може його врегулювати. В умовах реального конфлікту інтересів суддя має усунутись від ухвалення рішення. Тому складно прийняти підхід, відповідно до якого після розкриття реального конфлікту інтересів він вважається врегульованим, якщо не заявлено відвід.

Автори посібника також непослідовні у тезі стосовно того, що завжди реального характеру такого конфлікту інтересів, адже далі у посібнику йдеться про розкриття суддею обставин «можливого приватного інтересу сторонам» [35, с. 13].

А. Бойко, на нашу думку, більш послідовно відзначає, що процесуальними способами, якими суддя може врегулювати конфлікт інтересів самостійно, є відвід та самовідвід [23, с. 116].

Розкриття інформації таким чином не є способом врегулювання конфлікту інтересів. Він є необхідною дією судді в умовах, коли складно визначити, чи існує обґрунтований сумнів в неупередженості судді (це категорія значно ширша, ніж наявність прямого або опосередкованого інтересу у результаті вирішення справи). Тому правильніше говорити, що суддя розкриває інформацію не про конфлікт інтересів, а про обставини, які можуть бути породити обґрунтований сумнів в неупередженості судді.

Якби суддя розкривав інформацію про конфлікт інтересів, реальний за підходом Ради суддів України, то це означало б переконаність судді у наявності підстави для самовідводу за вже згаданим положенням процесуального закону (стаття 35(1)(3) ГПК, стаття 36(1)(3) ЦПК, стаття 36(1)(2) КАС, стаття 75(1)(3) КПК).

Тому суддя розкриває інформацію про обставини, які можуть породити обґрунтований сумнів в неупередженості судді. Якщо сторони не заявили відвід, а для самовідводу підстав суд також не вбачає, конфлікт інтересів не врегульований, його немає (принаймні, на думку суду і сторін). Тобто розкриттям інформації з'ясовується наявність, а не врегулюється вже наявний реальний конфлікт інтересів.

В цілому з висловленими тут застереженнями стосовно значення розкриття інформації слід визнати практичну цінність зусиль Ради суддів України, яка полягає у наданні нормативного підґрунтя для введення у практику механізму розкриття інформації. Інша справа, що інформація, яку судді почали розкривати, на практиці стосувалась саме широкого кола обставин, які можуть породити сумнів в неупередженості судді, а не конфлікту інтересів, а сам механізм розкриття інформації, дійсно, використовується суддями для надання можливості сторонам висловитись з приводу існування підстави для відводу.

У посібнику Ради суддів України його укладачі також визнали, що «у процесуальному законодавстві не передбачено, що суддя повинен розкривати обставини можливого приватного інтересу сторонам» [35, с. 13]. Однак все ж висловили позицію на користь застосування розкриття інформації.

Все ж навіть за відсутності у процесуальному законі норм, які б прямо встановили обов'язок судді розкрити інформацію та процесуальний механізм розкриття, цей обов'язок для судді випливає з обов'язку забезпечити виконання завдань судочинства, про що ми вже згадували, а механізм напружувала сама судова практика.

Укладачі Коментарів до Бангалорських принципів, коментуючи правило 2.5 стосовно неупередженості, також виводять з нього обов'язок судді здійснити розкриття інформації про обставини, яка може мутити підставою для відводу («Суддя має розкрити інформацію з занесенням

у протокол і запропонувати сторонам надати свої міркування...» (§ 80)) [18, с. 79].

В Україні на рівні касаційної інстанції практика розкриття суддями інформації саме з відображенням цієї дії у судових рішеннях почала формуватись з початку 2020 року (хоча судді у судових засіданнях розкривали сторонам інформацію і раніше). Як відображено в ухвалі колегії Касаційного господарського суду, один із суддів колегії відповідно до статті 15(1)(2) Порядку, розкрив інформацію про обставину, яка могла слугувати підставою для відводу, та подав заяву про самовідвід. При цьому присутній у судовому засіданні представник однієї зі сторін також висловив думку про наявність підстав для самовідводу судді. Як наслідок, колегія задовольнила заяву про самовідвід [36]. У цій ситуації маємо приклад позитивної практики обговорення зі сторонами існування підстав для самовідводу, яка відповідає дослідженим раніше положенням Бангалорських принципів, як вони прокоментовані у § 80 Коментарів.

Велика Палата у 2022 році вже без посилання на Порядок висувала стосовно розкритої суддею Палати інформації та заявленого самовідводу [21]. Важливо, що Велика Палата відзначила, що «після розкриття зазначеної інформації, скажник зазначив про те, що підстав для відводу суддів Великої Палати Верховного Суду у зв'язку з розголошеною інформацією у нього не виникло», та відмовила у задоволенні заяви судді про самовідвід. Такий крок також вкладається у викладену у Коментарях до Бангалорських принципів логіку: після розкриття суддею інформації суд звернувся до учасників для одержання їх розуміння цього спірного питання. Оскільки сторона сумніву не висловила і за відсутності відводу, суд схилився до того, що підстав для самовідводу тим більше немає.

У схожу ситуацію потрапила колегія суддів Касаційного адміністративного суду, як видно з постановленої нею ухвали. Після розкриття двома суддями колегії з трьох суддів інформації про «про можливу наявність потенційного конфлікту інтересів» від сторони надійшла заява про відвід цим суддям. В результаті колегія зауважила, що передбачені КАС підстави для самовідводу суддів відсутні, однак врахувала, що відвід вказаним суддям було заявлено після самостійного розкриття інформації. Як наслідок, колегія дійшла висновку, що «хоча зазначені обставини не впливають на об'єктивність чи неупередженість суддів ... при розгляді цієї справи і не свідчать про особисту зацікавленість в результаті її розгляду, проте, з огляду на положення пункту 4 частини першої статті 36 Кодексу адміністративного судочинства України, для уникнення будь-яких, навіть щонайменших, сумнівів у неупередженості суддів ... чи будь-яких інших сумнівів в об'єктивному вирішенні спору, а також з метою сприяння підвищенню рівня довіри громадськості до судів, вказана заява про відвід підлягає задоволенню» [37].

Вочевидь, якби заява про відвід суддям, які складають більшість у колегії, не була б задоволена після розкриття цими суддями інформації про обставини, які стали підставою для відводу, постало б питання про те, з якою метою судді розкрили інформацію (адже виходило б, що вони самі не мають сумніву стосовно того, чи можуть розкритті обставини породити сумнів стосовно неупередженості судді).

Можливо саме через те, що розкриття інформації не врегульовано процесуальним законом, а у випадку розгляду справ у письмовому провадженні суддя не має можливості до ухвалення судового рішення розкрити інформацію та надати сторонам можливість відреагувати, у практику поступово входить ухвалення судами окремих судових рішень з цього приводу – ухвал про розкриття інформації [38]. Постановлення таких ухвал загалом

лом відповідає позиції, викладеній Радою суддів України у коментарі до попередньої редакції Кодексу суддівської етики, оскільки робить можливим розкриття інформації сторонам на найбільш ранній стадії розгляду, а також відповідає Коментарю до Бангалорських принципів («Суддя має розкрити інформацію з занесенням у протокол і запропонувати сторонам надати свої міркування...») (§ 80)) [18, с. 79].

Іншим поширеним способом розкриття суддею інформації сторонам стало здійснення розкриття в ухвалі про відкриття провадження у справі з роз'ясненням сторонам права заявити відвід (станом на час написання цієї статті виявлено з початку 2025 року у судах першої інстанції чотири ухвали в адміністративній юрисдикції (прикладом є ухвала Черкаського окружного адміністративного суду від 22.07.2025 [39]) та дві – у господарській (наприклад ухвала Господарського суду Запорізької області від 03.07.2025 [40]).

Розвиток практики розкриття інформації навіть за відсутності чіткого регулювання у процесуальному законі свідчить про осмислення суддями значення розкриття як важливого інструменту забезпечення гарантії розгляду справи неупередженим судом.

Черговим етапом розвитку інституту розкриття інформації має бути також усвідомлення і застосування на практиці описаного вище стандарту обґрунтованого сумніву, який також в питанні розкриття вимагає від суддів відповідального ставлення до того, яка інформація розкривається. Розкриттю не повинна підлягати інформація про обставини, які вочевидь не можуть слугувати підставою для відводу. Суддя не може розкривати інформацію, наприклад, про висловлену на науковій конференції чи у науковій статті думку у питанні права, або правову позицію, обґрунтовану в окремій думці в іншій справі. Інші обставини, які в практиці юрисдикційних органів не розглядаються як підстава для відводу (як от взаємна підписка на дописи у соціальних мережах, членство у професійних організаціях, спільна участь у конференціях за звичайних умов) також не мали б становити підставу для відводу, а інформація про них не підлягала б розкриттю.

Входження у вітчизняну практику такої дії суду як розкриття інформації має також змінити ставлення суддів до заявленого відводу.

Варто саме під таким кутом зору поглянути на відображену в одній з ухвал Великої Палати Верховного Суду тезу про те, що «головна мета відводу – гарантування безсторонності суду, зокрема, щоб запобігти упередженості судді (суддів) під час розгляду справи, а мета самовідводу – запобігання *будь-яким* сумнівам щодо безсторонності судді» [21], і, можливо, поступово переглянути її.

Адже в цій тезі за самовідводом не визнається одне з його призначень як інструменту усунення судді, який за власним переконанням не здатен до неупередженого рішення (суб'єктивний критерій за Бангалорськими принципами і Кодексом суддівської етики). У тезі Великої Палати взагалі немає місця для такої ситуації, так ніби її не може бути.

Натомість якщо прийняти підхід, за яким розкриття інформації має на меті створення умов, за яких сторони можуть висловити свої обґрунтовані сумніви у неупередженості судді, то це змінює бачення відводу. Це б відповідало також заклику укладачів Коментарів до Бангалорських принципів до суддів не реагувати надто гостро на заяву про відвід (§ 87 Коментарів).

Досі трапляється ставлення до відводу як до вказівки на певний дефект. Якщо вказівка обґрунтована, то вона ще неприємніша, адже сприймається як така, що вказує ще й на те, що суддя сам цей дефект не розгледів, бо не заявив собі самовідвід, адже самовідвід має на меті «запобігання *будь-яким* сумнівам щодо безсторонності судді», тобто

самого навіть підґрунтя для таких сумнівів. Як відзначає В. Сопіляк, судді вважають, що краще задовольнити самовідвід, заявлений суддею, ніж погодитись з відводом, про який стверджує сторона [41, с. 88]. Також у практиці мають місце випадки, коли при заявленому відводі одночасно суд розглядає самовідвід з аналогічних підстав, задовольняє його, а відвід залишає без розгляду, оскільки вже задоволено самовідвід.

Цей підхід вимагає змін саме у зв'язку з розвитком практики розкриття інформації. Попри те, що підстави для відводу і самовідводу сприймаються як однакові, вище ми вже обґрунтували, що у багатьох ситуаціях обґрунтованість сумнівів настільки неоднозначна, що суду слід запитати міркування учасників стосовно обставин, які такий сумнів викликають, а отже спершу розкрити їм інформацію, яка може бути підставою для відводу.

Сторони складають частину колективного стороннього спостерігача, стосовно думки якого суд робитиме своє судження. Хоч скільки малою є ця частина, однак вона має бути врахована, а відтак стандарт обґрунтованого сумніву для відводу є дещо нижчим, ніж для самовідводу. Тому, якщо суддя сумнівається у наявності підстави для самовідводу, однак вважає певні обставини істотними настільки, щоб їх розкрити, то у випадку заявлення судді відводу внаслідок розкриття ним інформації, принаймні цей суддя мав би дійти висновку про те, що відвід підлягає задоволенню.

У практиці Вищого антикорупційного суду неодноразово мала місце ситуація, яка ілюструє, що стандарт обґрунтованого сумніву при самовідводі вищий, ніж для відводу. У декількох ухвалях ВАКС за процедурою розгляду заяви слідчого судді про самовідвід суддя, який розглядав цю заяву, вказав на можливість розкриття інформації як належного варіанту поведінки у ситуації, коли підставність для самовідводу сумнівна [42; 43; 44]. Тобто у випадку сумніву у самовідводі, за висловленим у цих судових рішеннях підходом, належало розкрити інформацію, внаслідок чого можливе було б задоволення відводу, якби такий було заявлено.

Схожу тенденцію застосування вищого стандарту обґрунтованого сумніву за об'єктивним критерієм до самовідводу можна простежити також і в практиці Касаційною адміністративного суду: так у справі 2025 року після розкриття суддею інформації і відсутності відводів колегія не задовольнила самовідвід [45].

У протилежному випадку, якщо суддя при одноособовому розгляді розкриватиме інформацію, а потім визнаватиме необґрунтованим відвід, поданий в результаті такого розкриття, таке розкриття втратить значення. При колегіальному ж розгляді принаймні незрозумілою для стороннього спостерігача буде ситуація, якщо більшість суддів колегії розкривають певну однакову інформацію, а потім ця колегія відмовляє у задоволенні відводу, який сторона заявила з посиланням на те, що розкрита інформація породила сумнів у неупередженості судді. Обидві ситуації вказують на серйозність, з якою суддям варто поставитись до того, яку інформацію слід розкривати.

Відповідно відвід, заявлений після розкриття суддею інформації, яка, на думку судді, може породити сумнів у його неупередженості, виконує роль інструмента усунення цих сумнівів, без шкоди для авторитету правосуддя.

Висновки. Здійснене дослідження дозволяє дійти висновку, що суддя має юридичний та етичний обов'язок заявити самовідвід у випадку наявності як власного сумніву стосовно здатності неупереджено розглянути справу і ухвалити рішення, так і за наявності обставин, які об'єктивно викликають обґрунтований сумнів у такій його здатності.

Сторона ж має право заявити відвід, яке вона має реалізовувати, керуючись завданням судочинства з неупередженого розгляду і вирішення справи.

Закріплена у процесуальному законі підстава «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» охоплює як сумніви судді (суб'єктивний критерій), так і сумнів стороннього спостерігача (об'єктивний критерій). Оцінюючи існування підстав для відводу (самовідводу) за об'єктивним критерієм, суд має застосовувати стандарт обґрунтованого сумніву. Хоча сторона, заявляючи відвід судді, і не є виразником цього обґрунтованого сумніву, однак її міркування мають бути враховані.

Відвід, заявлений з мотивів незгоди сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окремої думки судді в інших справах, висловленої публічно думки судді щодо того чи іншого юридичного питання, як такий, можливість заявлення якого прямо виключена процесуальним законом, має кваліфікуватись як завідомо безпідставний з реакцією на нього від суду як на зловживання процесуальними правами: залишення заяви про відвід без розгляду і застосування заходів для запобігання зловживанням.

Інструмент розкриття суддею інформації про обставину, яка може викликати обґрунтований сумнів у неупередженості судді, хоча й не є способом врегулювання конфлікту інтересів, все ж виконує ширшу і більш важливу функцію, дозволяючи запитати міркування сторін і одержати можливі заяви про відвід у ситуації, коли суд не вважає, що існують підстави для самовідводу судді, однак певні обставини є істотними настільки, що оцінка їх судом ускладнена.

Механізм розкриття суддею інформації (шляхом повідомлення сторонам у засіданні, шляхом опису обставин в ухвалі про відкриття провадження або шляхом постановлення ухвали про розкриття інформації) був розроблений протягом останніх декількох років судовою практикою у відповідь на необхідність знайти спосіб виконання суддею етичного та юридичного обов'язку забезпечити неупереджений розгляд справи в умовах, коли процесуальний закон такий механізм прямо не встановлює.

Наведені підходи укладачів авторитетних настанов з суддівської етики та вирішення питань про відводи у юрисдикційних органах до визначення того, які обставини не можуть за звичайних умов становити підставу для відводу, можуть спонукати до переосмислення суддями того, інформацію про які обставини вони мають розкривати і на що вони орієнтують сторони і суд, розкриваючи певну інформацію. Розкриттю підлягає та інформація, яка може дати підставу для обґрунтованого сумніву. Судді мають утриматись від розкриття інформації про обставини, які за процесуальним законом не можуть бути підставою для відводу. Оскільки заявлення відводу з підстав, які закон прямо і однозначно виключив, може бути розцінене судом як зловживання процесуальними правами, суддя не може своїми діями створювати можливості для такого зловживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Узагальнення практики розгляду Вищою радою правосуддя та її дисциплінарними органами дисциплінарних справ щодо суддів (за матеріалами справ 2017–2021 років). Київ, 2023. 232 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/uzagalnennya_dysc_praktyky_ost.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
2. Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України 18.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#n2> (дата звернення: 18.08.2025).
3. Кастрова М. С. Щодо поняття відводу в процесуальному праві. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 23–31. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.330991>
4. Кастрова М. Класифікація відводів в процесуальному праві. *Публічне право*. 2024. № 4 (56). С. 60–65. DOI: [10.32782/2306-9082/2024-56-7](https://doi.org/10.32782/2306-9082/2024-56-7)
5. Боровська І. А. Концептуальні підходи щодо удосконалення правового регулювання відводу (самовідводу) судді у цивільному судочинстві України. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. №1. С. 115–124. DOI: [10.31558/2786-5835.2025.1.12](https://doi.org/10.31558/2786-5835.2025.1.12)
6. Міщенко І. С. Удосконалення інституту відводу судді в господарському судочинстві. *Право України*. 2017. № 9. С. 131–136.
7. Бутирська І. А. Відвід (самовідвід) судді у господарському судочинстві. *Право України*. 2018. № 7. С. 58–70.
8. Цувіна Т. А. Неупередженість суду в цивільному судочинстві: практика Європейського суду з прав людини та вибрані кейси Верховного Суду. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 45–65. DOI: [10.21564/2414-990X.160.273808](https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.273808)
9. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22.02.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13/ed20130222#Text> (дата звернення: 18.08.2025).
10. Пільков К. Питання факту та права: фундаментальне і прикладне розмежування обставин справи, їх юридичної кваліфікації і застосування права. *Право України*. 2020. № 8. С. 144–194. DOI: [10.33498/loiu-2020-08-144](https://doi.org/10.33498/loiu-2020-08-144). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Fact_and_Law_comp.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
11. Williamson T. Doing thought experiments. *Philosophical Method: A Very Short Introduction*. Oxford, 2020; online edn. DOI: [10.1093/actrade/9780198810001.003.0005](https://doi.org/10.1093/actrade/9780198810001.003.0005)
12. Corić D. The importance of thought experiments. *LAW – theory and practice*. 2021. Vol. 38(2). P. 31–42. DOI: [10.5937/ptp2102031C](https://doi.org/10.5937/ptp2102031C).
13. European Court of Human Rights. Rules of Court of 28.04.2025. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng (дата звернення: 18.08.2025).
14. European Court of Human Rights. Resolution on Judicial Ethics. Adopted by the Plenary Court on 21.06.2021, amended on 16.12.2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Resolution_Judicial_Ethics_ENG (дата звернення: 18.08.2025).
15. Recusal of judges: Practice Directions issued by the President of the European Court of Human Rights on 22.01.2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/pd_recusal_judges_eng (дата звернення: 18.08.2025).
16. IBA Guidelines on Conflicts of Interest in International Arbitration. Approved by the IBA Council, 25.05.2024. URL: <https://www.ibanet.org/document?id=Guidelines-on-Conflicts-of-Interest-in-International-Arbitration-2024> (дата звернення: 18.08.2025).
17. Притика Ю. Д. Поєднання публічних та приватних засад в цивільному процесі. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матеріали «круглого столу». Одеса, 2015. С. 9–15.
18. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Управління ООН з наркотиків та злочинності. 2007. 199 с. URL: <https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/komentari-bangalorski-9818bfb11.pdf> (дата звернення: 18.08.2025).
19. Kyprianou v. Cyprus. European Court of Human Rights [Grand Chamber]. Judgment of 15.12.2005. Application no. 73797/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-71671> (дата звернення: 18.08.2025).
20. Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд. Ухвала від 10.07.2025. Справа № 990/162/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128776104> (дата звернення: 18.08.2025).
21. Верховний Суд, Велика Палата. Ухвала від 28.07.2022. Справа № 11-395can21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105565339> (дата звернення: 18.08.2025).
22. Бойко А. М. Дисциплінарна відповідальність суддів: стандарти, підстави і процедури: Практичний посібник. Підготовлено за підтримки Програми USAID «Нове правосуддя», 2021, 206 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1IEJpl2VT-gbddSpl5Fub3uQ8sNplFBOX/view?pli=1> (дата звернення: 18.08.2025).

23. Європейський суд з прав людини. Справа «Білуха проти України». Заява N 33949/02. Рішення від 09.11.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text (дата звернення: 18.08.2025).
24. Belukha v. Ukraine. European Court of Human Rights. Judgment of 09.11.2006. Application no. 33949/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-77950> (дата звернення: 18.08.2025).
25. Карабан В. І. Англо-український юридичний словник. Вінниця, Нова книга, 2004. 1088 с.
26. Teslya v. Ukraine. European Court of Human Rights. Judgment of 08.10.2020. Application no. 52095/11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204816> (дата звернення: 18.08.2025).
27. Європейський суд з прав людини. Справа «Романова проти України». Заява № 33089/02. Рішення від 13.12.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_327#Text (дата звернення: 18.08.2025).
28. Європейський суд з прав людини. Справа «Газета Україна-Центр проти України». Заява № 16695/04. Рішення від 15.07.2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-171836> (дата звернення: 18.08.2025).
29. Пільков К. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі. Київ, 2016. 240 с.
30. Вища рада правосуддя. Рішення від 20.12.2023, № 1348/Здп/15-23. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/42695> (дата звернення: 18.08.2025).
31. Wettstein v. Switzerland. European Court of Human Rights. Judgment of 21.12.2000. Application no. 33958/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59102> (дата звернення: 18.08.2025).
32. Коментар до Кодексу суддівської етики. Рада суддів України, 2016. 140 с. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-edd47ed191.pdf> (дата звернення: 18.08.2025).
33. Порядок здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання, затверджений рішенням Ради суддів України від 04.02.2016 № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr002414-16#Text> (дата звернення: 18.08.2025).
34. Рада суддів України. Рішення від 04.11.2016 №75 «Про роз'яснення щодо наявності конфлікту інтересів». URL: https://court.gov.ua/konflikt_interesiv/RSU_8 (дата звернення: 18.08.2025).
35. Особливості конфлікту інтересів у діяльності судді та рекомендації щодо його запобігання і врегулювання у типових ситуаціях: Посібник на допомогу судді. Схвалений рішенням Ради суддів України від 02.03.2018 № 12. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/posibnikosoblivosti-konfliktu-in-de7be4c810.pdf> (дата звернення: 18.08.2025).
36. Верховний Суд, Касаційний господарський суд. Ухвала від 16.01.2020. Справа № 914/1353/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86999730> (дата звернення: 18.08.2025).
37. Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд. Ухвала від 23.12.2021. Справа № 640/9680/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102171339> (дата звернення: 18.08.2025).
38. Держинський міський суд Донецької області. Ухвала від 06.04.2024. Справа № 225/226/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117772308> (дата звернення: 18.08.2025).
39. Черкаський окружний адміністративний суд. Ухвала від 22.07.2025. Справа № 580/8154/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129071418> (дата звернення: 18.08.2025).
40. Господарський суд Запорізької області. Ухвала від 03.07.2025. Справа № 908/1886/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128593362> (дата звернення: 18.08.2025).
41. Сопільняк В. Відвід судді: упереджена неупередженість. *Матеріали 78-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. Одеса, 2023. С. 84–89.
42. Вищий антикорупційний суд. Ухвала від 13.03.2025. Справа №991/12594/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125825180> (дата звернення: 18.08.2025).
43. Вищий антикорупційний суд. Ухвала від 07.04.2025. Справа №991/2791/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126388388> (дата звернення: 18.08.2025).
44. Вищий антикорупційний суд. Ухвала від 14.04.2025. Справа №991/3141/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126577647> (дата звернення: 18.08.2025).
45. Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд. Ухвала від 10.07.2025. Справа № 990/205/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128864563> (дата звернення: 18.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
 Дата публікації: 26.09.2025